

Visszatérve már most az előadás címére, nevezhetjük-e Kossuthot az első magyar populista politikusnak? Azt hiszem, hogy minden további nélkül. Azonban azt is hangsúlyozni szeretném, hogy ennek a fajta politikálásnak, a tényleges határait Kossuth nagyon is jól ismerte, és csak akkor nyúlt ezekhez az eszközökhöz, amikor a parlamentáris politizálásnak a lehetőségeit vagy kimerültni látta, vagy pedig akkorának ítélte az országra leselkedő veszélyt, hogy az már lehetetlenné teszi, sőt, kimondottan felelőtlenségnek minősíti csupán a szabályos eszközök használatát. Azt hiszem, hogy ezt minden mai és leendő magyar populista politikusnak is érdemes lenne figyelmebe ajánlani.

Hermann Róbert

Változások herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)*

A hatalmas, köztörténeti, katonai, diplomáciai és egyháztörténeti szempontból egyaránt jelentős emberi teljesítményeket felmutató Batthyány-család hercegi ágának egy, a hitbizományi védelem alá nem vont uradalmával, az enyingi uradalommal mástól évtizeden át foglalkoztam. Kandidátusi disszertációm ezen gazdaság szántóföldi növénytermesztését, állattenyésztését, valamint a munkaerő kérdését dolgozta fel. A levéltári munkában elsősorban Zimányi Vera írásai és Farkas Gábor sokirányú segítsége, valamint a Magyar Országos Levéltár, illetve a Fejér Megyei Levéltár munkatársainak és a Szent István Király Múzeum, valamint a Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár könyvtárosainak segítőkész munkája szolgálta eligazodásomat. Külön köszönet illeti Berta Annamáriát kutatási eredményeinek rendelkezésemre bocsátásáért.

Munkám fő adatbázisát a Fejér Megyei Levéltárban található, publikálatlan és feldolgozatlan, 1989 folyamán a családi levéltárak közé sorolt, (jelzete: FML XIII.-3-b.) 53 doboznyi, illetve „A Batthyány uradalom mérnöki hivatalának mappái” jelzetű iratanyag adta.

Helyben természetesen csak a gazdálkodás mindennapjaira, az uradalmon belüli ügyekre vonatkozó iratanyag maradt. Ezt ma, miután megmaradt és egyben maradt, nagy értéknek tekinthetjük, ám tudni kell azt, hogy minden fontos okirat (oklevél, szerződés, leírás, térkép, tervrajz, főkönyv stb.) a körmendi családi levéltárba került. E családi levéltár részlegesen, több sérülés után ma a Magyar Országos Levéltárban, jól feltárt állapotban kutatható.

Az 1603-ban grófi, majd 1764-ben elsőszülöttekre örökíthető birodalmi hercegi rangot nyert Batthyány-család hercegi ága előbb gr. Strattmann Eleonóra (1672–1741) alsó-ausztriai birtokaira, majd 1746-ban a Körmennd és Inta (Vas megye), Kanizsa és Homokkomárom (Zala megye), valamint Ludbreg (Varasd megye) központtal szervezett uradalmakra, illetve a bécsi és a budai házakra, valamint a Vas megyei örökös főispáni tisztségre fiágon örökíthető elsőszülöttségi hitbizományt, azaz majorátust alapított. E két hatalmas hitbizomány örökösei a Batthyány-Strattmann névvel megkülönböztetett hercegek voltak.

A második hitbizomány alapítója II. Ádám (1662–1703) és Strattmann Eleonóra (1672–1741) fia, I. Lajos (1696–1765) 1751-től Magyarország nádora tisztét töltötte be. Ő volt Magyarország utolsó nemzeti nádora. A hercegi rangot öccse, Károly nyerte, aki II. József és II. Lipót császárok nevelője volt, ő kapta a Vas megyei örökös főispáni címet is. Neki azonban nem maradt fia, így a hercegi rang és a hitbizományi öröklés rendje is I. Lajos utódait érintette. A legidősebb fiú, III. Ádám helyett második fia, Batthyány József (1727–1799) – 1776-tól esztergomi érsek, 1778-tól bíboros – kormányozta a hitbizományi védelem alá nem tartozó birtokokat. Ezért találkozunk az ő hagyományaival és nevével az enyingi uradalom kezelését illetően is. III. Ádám a hitbizományi birtokigazgatást 1777-ben fiának, II. Lajosnak (1753–1806) adta át, aki 1799-től, nagybátyja, József halála után az összes családi birtokot, tehát az enyingit

* A cikk szerzőjének a székesfehérvári Kodolányi János Főiskolán 2002. április 4-én megtartott főiskolai tanári székfoglaló előadása.

is átvette. Ekkortól volt tehát egy kézben a hitbizományi és a hitbizományi védelmen kívüli birtokok kezelése.

Herceg Batthyány Lajos cs. és kir. tábornok és kamarás a gazdálkodás és a mezőgazdaság iránt érdeklődő nagybirtokos volt. Fürgedi uradalmi ispánjának fia, később hírneves író, Vas Gereben (Fürged, 1823–Bécs, 1868, polgári nevén Radákovics József) az uradalom és községei életéről, mint gyermek- és ifjúkori emlékeiről, munkáiban gyakran megemlékezett. Lajos hercegről sokat írt, például a *Nagy idők, nagy emberek* lapjain, mint akinek szívügye jobbágysági segítése, a helységek, különösen Bnying utcáinak szabályozása, a béresek számának szaporítása, s kiváltképp a juhászat. Jellemző a Vas Gereben által leírt napóleoni századforduló idejére Festetics György és Batthyány Lajos érdeklődésének és társalgásának témája: „*a jó barátok elkötelekedtek a burgonyán és a juhon, mely két tárgy abban az időben olyan újdonság volt, hogy az egész ország beszélt róla.*”

Lajos herceg fia, Fülöp, a negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-től (apja halálától) lett a hitbizományok és a hitbizományon kívüli birtokok tulajdonosa, így az enyingi uradalomé is (1781. november 19. – 1870. július 22.)

Az ő 89. életéve és a birtokai élén jó gazdaként eltöltött 64. éve alatt nagy aktivitást fejtett ki jószágai kormányzásában. Maga családot nem alapított, közéleti tevékenysége mellett – életkora előre haladtával egyre inkább – birtokai gazdálkodása felé fordult. Keze alatt, a mindig igen gondosan megválasztott felelős gazdasági szakemberek irányításával az enyingi uradalom a XIX. század folyamán kezdett nagybirtokból nagyüzemmé válni, meg kell jegyezni, szinte a tulajdonos akarata ellenére. A herceg jelleméből fakadó ijedt takarékoság és ugyanakkor a rászorulókkal (személyekkel, intézményekkel és ügyekkel) szembeni adakozókézség hosszú távon jelentős gazdálkodási problémákat okozott. Batthyány Fülöp élete végéig kegyes főúr maradt és sohasem vált – indíttatásából fakadóan, nem is válhatott – több nagyüzemet irányító jó kapitalistává. Vezetési módszerére az erős központosítás volt a jellemző. Főkörmányának, mint a döntéshozatali testületi szervének munkáját a herceg jelleme, akarata és véleménye határozta meg.

Batthyány Fülöp hivatalos címzése: „*birodalmi herceg Németújvár örökös ura, Császári és Királyi Kamarás, Nagy Leopold császár Rendjének Comendatora, Tekéntetes Nemes Vas Vármegyének örökös főispánja*”. 1827. október 1-jén a Vas megyei örökös főispáni tisztségbe való beiktatásakor jelent meg két ünnepi üdvözlő vers, amelyek ránk maradtak. Az egyik, Farkas András dicsőítő versezete költői erényeket kevéssé mutat ugyan, megjegyzései azonban forrásértékűek. Említi a „szelid herceg” diétai szereplését. Az 1825-27-es országgyűlésen a vers szerint

*Academiánk felsegállítására.
Ötven ezret ajánlt az épületére.*

Az iratanyagban ugyanezen felajánlasként ugyan 40 ezret olvasunk, ám azt hiszen, hogy itt nem a szám, hanem a nagyságrend az igen figyelemre méltó.

A másik – egy kissé kvalitásosabb – vers, az 1809. évi inszurrekciós had ezredeseiként állítja elének Fülöp herceget, aki több ütközetben kitüntette magát, s Győrnél sem engedte szétfutni csapatait. Ekkori katonai szereplését becsülte meg a Leopold-rend középkeresztje adományozásával a császár. Mindkét vers alap gondolata az, hogy Batthyány Fülöp erénye kettős. Így fogalmaznak:

*Úgy oltalmazta a Nemzet jussait
Hogy nem kissebbíti a Király javait.*

A másodikban ugyanez:

*Hazáját szereti igaz Magyar szíve
Királyát buzgóan tiszteli mint Híve.*

A második vers a magyar nyelv védelmében kiálló főúrként állítja elének, aki magyarul szól hallgatóihoz:

*S bár felyül mülljön is másokat Fő Rangal,
Nem szégyeni! szóllani hozzánk Magyar hangal.*

A feltétlen királyhűség és a magyar hazafiság összeegyeztetése korántsem ritka életprogram a XIX. században. Az a következetesség azonban, amellyel egész életén át Fülöp herceg ezt az alapvetel képviselte, nem túl gyakori. Csak példákat lehet felsorolni ezen alapvetel bizo-

nyítására a gazdag életpályából. 1853-ban Libényi, csákvári szabólegény által megkísérelt Ferenc József elleni merénylet után a császár felépülésére hálaadó nagymisémet mondatt minden uradalmi székhelyen, s elrendeli, hogy azon minden uradalmi alkalmazott jelenjen meg. Az Enyingen előírányzott 10 pft-on felül még a szegényeknek való kiosztásra 5 pft-ot engedélyez. Az Enyingen bemutatott miséről a Religio című lap beszámolt. Érdekes ezzel kapcsolatban a herceg megjegyzése: *„A Religio című lapban 37. szám alatt közölt cikket Óhercegsége, ámbár a publicitásnak nem kedvelője, kegyesen fogadni méltóztatott, főképpen azért, hogy hódoló érzelmeit felséges fejedelmünk s az uralkodó ház irányában hűségeseen tolmácsolja”*. Az apostoli felségek egybekelése ünnepére 25 szegényt jutalmazott, a császárné szerencsés szülése miatt pedig 35 pft kiosztását rendelte el. Természetesen óriási készület előzte meg Ferenc József 1857. évi látogatását a Batthyány hercegi kerületi központba, Körmendre. A budai fogadó díszmenethez az uradalmak szép szál fiatal ímokait gyűjtötték össze, számukra Bécsben készítették díszöltözetet, a körmendi asztalra 10 akó neszmélyi bort vettek.

A herceg ugyanakkor támogatta az akadémia mellett a Magyar Gazdasági Egyesületet, a Köztelek építkezését, majd a Veszprémi Gazdasági Egyesület létrejöttét, a pesti Nemzeti Casinót, a székesfehérvári Vörösmarty-szobor és a szekszárdi Garay-szobor felállítását. Csatlakozott a Magyar Gazdasági Egyesület gyászához *„a legnagyobb hazafi, gr. Széchényi István”* halálakor. Az egyesület egy hónapi gyászt öltött, az uradalmiak pedig Enyingen 1860. május 5-én gyászmisét mondatnak.

A herceg híres volt adakozókészségéről, különösen az inséges időszakok, pl. 1817-ben és 1864-ben lehetett rá számítani. 1817-ben az éhínség miatt minden megyének 2000 pft-ot adott a rászorulóknak segélyezésére. Támogatást kaptak pénz vagy „kenyérnekvaló” formájában a herceg akarataiból messzi vidékek tűz-, jég- vagy aszálykárt szenvedett önkormányzatai, a Duna, Tisza vagy pl. az Ipoly árvízkárosultjai, a székesfehérvári „égettek”. Az inséges támogatást kérők mellett persze akadtak szerencselovagok is. 1867-ben pl. Szemes Antal, szekszárdi francia nyelvmester 5 pft. jutalmat kapott, mint írják: *„az előterjesztett névnap iudvöletért – ámbár Óhercegsége Pálnak nem hivatik.”*

Batthyány Fülöp buzgón támogatta a közcélú építkezéseket, a kórházakat és iskolákat; rendszeresen adakozott a Nemzeti Színház fenntartására. Különösen bőkezűen támogatta a kaposvári iskolát és a kórházat, valamint a nagykanizsai leánynevelő intézetet. Mint hegyaljai szőlőbirtokos, segítette a *„szőlő- és bormivelés előmozdítását”*. 1863-ban a Magyar Földhitelintézet egyik alapítójaként 20 ezer ft-os támogatást vállalt. 1855-ben a *Mezei gazdaság könyve* című munka megjelentetéséhez járult hozzá, mely Henry Stephens művének a magyar viszonyokra átdolgozott kiadása, Korizmic László, Benkő Dániel és Mórocz István hat kötetes vállalkozása volt, máig igen fontos gazdasági alapmű.

Ez utóbbi, ti. egy gazdaságtörténeti mű támogatása nem volt szokatlan a Batthyány családban. Batthyány József vásárolta meg pl. Bél Mátyás özvegyétől 1767-ben az azóta közkinccs lett 82 kötetnyi kéziratot.

A források szerint szelíd, visszahúzódo, jószívű és áldozatos, s szintén a források alapján a gazdálkodási-vezetési kérdésekben keménynek és makacsnak jellemzett hercegért az uradalmi templomokban a felséges fejedelemért mondott ima után szoktak imádkozni. Az ima szövege ránk maradt – szövegkörnyezetéből következtethetően – az 1860-as évek elejéről. *„Áld meg a Kegyelmes Herceget, volt földes urunkat, kihez még ez évben is gyermeki bizalom hangján szólhatánk s meghalgtatá kérésünket, megszünteté szükségünket...”*

Batthyány Fülöp lakása Bécsben a Herrengasse 19. szám alatt a ma is Batthyány-palotának nevezett épületben volt. (Az épület a mai magyar nagykövetség szomszédságában van. A nagykövetség ikerpalotájának egyike volt az egykori Strattmann-ház.). Az 1692-1697 között épült két palotát a Herrengasse és a Bankgasse sarkán 1716-1720 között egységes homlokzattal összeépítették, majd megvették a Bank utcában még egy házat, az Orsini-Rosenberg családtól, és 1766-ban azt is az előzőekhez alakították. Egy sarokház-tömb alakult így ki, amelynek Herrengasse felőli bejáratán a herceg lakása, a Bankgasse 2. számú bejáraton a főkörmányi iroda volt elérhető. Sényi Gábor direktor, jószágigazgató lakása is ebben a tömbben volt, a Schenkengasse 2 felől.

A herceg és édesapja is keveset tartózkodott Enyingen. Batthyány Fülöp itteni látogatásairól a hatalmas iratanyag mindössze háromszor tesz említést: az 1810-es években kétszer járt

itt, majd 1822-ben. Biztosra vehetjük azonban, hogy 1806-ban végiglátogatta uradalmait, tudjuk, hogy ekkor határozta el az ő instrukcióira az enyingi kastély kibővítését. Valószínűsíthetnénk azt is, hogy az oly sok gonddal és szeretettel tervezett és szervezett enyingi templom-építést, vagy legalább a felszentelési ünnepséget, illetve az évtizedekig húzódó Sió-csatorna átadását megfizette jelenlétével, de a források mindkét esetben a direktor érkezéséről szólnak. 1853 után biztosan nem járhatott Enyingen, hiszen 1852-ben a kastély hercegi lakosztályát kiürítették, az értékesebb berendezéseket Kőrmendre szállították, a többit eladták.

Fülöp herceg kezén volt először és utoljára egységes gazdaság az enyingi uradalom. Átvételekor, 1806-ban Batthyány Fülöp testvérével kötött osztályos egyezsége összevonta, a herceg halálakor, 1870-ben testvérenek még életben lévő leányai (hg. Montenuovo Vilmosné és özv. gr. Draskovics Károlyné) közötti egyezség pedig felosztotta az uradalmat. (Fülöp herceg gyermektelen lévén, halála után ismét szétvált a hitbizományok és a hercegi cím, valamint az enyingi uradalom története.) Ezért választottam mai témám időhatáraiul az 1806-os és az 1870-es dátumot, bár enyingi uradalom néven ez előtt és ez után is létezett gazdálkodó egység.

A Sármelléki jóság a Batthyány-család ősi fészkeinek számít 1397-től, hiszen a nevadó Battyan is ehhez az alakulathoz tartozott. Ennek része volt már Hidvég, a Sió átkelőhelye is. Innen kiindulva terjesztette ki érdekerületét a család a Mezőföld nyugati részére. Több kísérlet után a XVI. században Batthyány Ferenc nyerte adományul Enyinget és Nyéket, illetve Hidvégen már 1564-ben 4 zsellér és 7 jobbágyporta fizetett neki adót. Az elpusztult Mezőkomáromot Batthyány Ádám engedelmével az 1640-es években telepítették újjá, ő hozta létre itt a hajdúszabadságai kiváltságolt dunántúli települések egyikét is.

1688-ban Hidvég település egy részén, nevezetesen a kastélyhelyhez tartozó, tehát a kuriális jogállású földön gr. Batthyány libertinus, azaz szabados katonáit telepítette le. Batthyány Ádámot, a Dunán inneni részek főkapitányát 18 hidvégi katonája szabadította meg a török fogságból, s így hálából nyerték a felszabaduló Hidvégen hajdúszabadsághoz némiképp hasonló szabadalmaikat. Nem kollektív nemességet nyertek azonban, hanem a szabad paraszti jogállást. Batthyány Ádámnak, a török uralom alóli felszabadító háborúk egyik vezérének, majd horvát bánnak, nem csupán a hála lebegett a szeme előtt. Ezekben a háborús években a saját, gyorsan mozgósítható katonaság, a földesúr számára éppen olyan fontos volt, sőt a stratégiai pontokon bizonyosan fontosabb is, mint a jobbágyi erő. Így került sor a Batthyány-birtokokon több – uradalomunk területén egy – kiváltságolt telepítésre, közülük azonban a hidvégi libertinusok közössége őrizte meg legtovább, a XIX. század végéig különleges helyzetét. A szerződésben meghatározott szolgálatnak a városhidvégiek megfeleltek. Elsősorban természetesen katonáskodtak: az 1741. és az 1744. évi „burkus háborúkor” és az 1797. valamint az 1809. évi insurrekciókor összesen 209 katonát állítottak. Az 1803-ban besorozott 19 ember mindegyike városhidvégi református volt. A katonáskodáson kívül időről időre rögzített feladatuk a futárszolgálat, levélhordás, a kassza és az iroda őrzése, a rabkísérés és a robotosokra való felügyelés volt. A település, illetve mára már településrész nevét Városhidvégeként különböztették meg a jobbágyközségtől, melyet Kis-hidvégeknek, majd Faluhidvégeknek neveztek. Faluhidvég jobbágyai 1767-ben urbáriumot kaptak. A városhidvégieket a XIX. században sorra érték a beolvasztási kísérletek. Maguk is kinőtték az egykori kiváltságolt földeket, régi jogaikért végeérhetetlen persorozatot indítottak. Vas Gereben regényeiben a békétlenkedő, hírhedt kocsmái verekedő, a megbírságolt tilosban legeltető, valamint a sárgalibériás urasági hajdú is rendszerint városhidvégi. Így ír egy helyütt: *„...a mint Enyingről Mezőkomáromot át idejön az utas, Hidvéget éri, hol nem jobbágyok laknak, hanem szabadosok, kik háborús időben katonasorba állanak föl kegyelmes herczegünk zsoldján; békében pedig az egész környéknek megszokott rémei...”*

Batthyány Kristóf (1632–1685) a XVII. század derekán lényegében az egész későbbi területet bírta, hiszen németegresi részbirtokát, Mezőkomáromot és Hidvéget is zálogba adta Torma Istvánnak, illetve Kenessey Péternek. Kustyánt 1698-ban Vanossi Lőrinc Székesfehérvár hírhedt harmuncadosa zálogolta. Horhit Batthyány Ádám 1700-ban visszaváltotta Roboz Ferencről, ugyanakkor Mezőkomáromot zálogba adta neki. 1701-ben váltotta vissza Enyinget a Babocsay családtól. Több sármelléki jósághoz tartozó praediumot özvegye, Strattmann Eleonóra váltott vissza 1712-ben.

Az érintett birtokrészek többször kerültek a család ágai közötti osztály alá, például 1735-ben is. 1746-ban sikerült egyesíteni a mezőföldi jószágot a család hercegi ágához tartozó Batthyány I. Lajos, Magyarország nádora kezén. Enyinget a nádor halála után Batthyány József hercegprímás, apja majd unokaöccse helyett, kormányozta földesúrként. Itteni szereplését az 1823-as uradalomleírás árendatorként jelzi. Mindenesetre ő telepítette Szálkát, építtette a németegresi és a szálkai templomot, illetve vette testvére és unokaöccse számára a mádi szőlőbirtokot Draveczky Katalintól 1798-ban. Ő egészítette ki Strattmann Eleonóra „kegyes alapítványát” 30 ezer ft-ra 1762-ben, amelyet az enyingi templom felépítéséig a mezőkomáromi kezelte. 1841-től az enyingi plébánia megalapításától az alapítványból kamatként befolyó évi 75 öft-ot az enyingi egyház kapta.

Lényegében tehát már a XVIII. század végén kialakult az uradalom, ám Kustyán és Németegres még a család grófi ágával közös birtok volt. Megoldásként felvetődött, hogy a németegresi 1/6 részbirtokot eladják, de ebbe Batthyány József végül azért nem egyezett bele, mert „*az érseknek nem célja a birtok kisebbítése, sőt inkább nagyobbitása.*” Felmerült, hogy a Déghhez tartozó Ecsi-, illetve Feketepusztát megvették, a vételtől azonban elálltak, mert nem volt megfelelő robotos erő a művelésére. A németegresi részbirtokot szabályozták 1833-ban, a grófi ágétól elkülönítették, majd 1862-ben megvették.

Az uradalom területén a jobbágyi munkáskéz szaporítása céljából történt egy fontos változás. Batthyány Lajos herceg nevéét őrzi a másik telepítés, Lajoskomáromé, melynek az is érdekessége, hogy az egyik utolsó olyan telepítés volt, ahol jobbágyokat egy tömbben letelepítve új falut hoztak létre. Vas Gereben a *Nagy idők nagy emberek* című könyvében egyenesen a legelső magyarországi „*rendes falu*”-nak nevezi, „*hol... a leggazdagabb jobbágyok laktak...*” „*Lajoskomárom telepítvény és kétség nélkül mintapéldánya a faluknak, egyenes és tágas, szabályosan fölosztott utcákkal és minden keresztülutazónak feltűnő, hogy ilyen Magyarországon is láthat.*” Az 1847-es uradalomleírás is például állítja a települést és a telepeseket: „*még most is például szolgálnak a gazdasági iparban a mezőföldi földművelő Népek.*”

Lajoskomárom telepítésének kezdő dátuma hagyományosan 1802, tehát méltó rá itt is emlékezni, hiszen éppen kétszáz évvel ezelőtt történt. A telepítő szerződés szövege 1802. március 7-én született az Enyingen tartott tisztszéken, s Hegedűs György prefektusként írta alá. A telepítési felhívást a környező megyékben is kibocsátották. Ekkor természetesen csak a falu-helyet jelölték ki. A falu tervét a herceg szó „H”-betűje formájára Farkas Ferenc uradalmi földmérő készítette. Urbariumot 1813-ban kapott a község. Az Ózori utól nyugatra már herceg Batthyány Fülöp méretek ki a 65 holdas szőlőhegyet, neve ezért Fülöp-hegy lett.

A napóleoni századfordulón tehát egy nagy területű, vérhatalommal (pallosjog, ius gladii) felruházott nagybirtok tárul a forrásokból elénk, melynek nagy hátránya, hogy kevés a rendelkezésre álló munkáskéz, és hogy az úrbéri elkülönözést még nem oldották meg. Még neve is bizonytalan, hiszen az 1823-as uradalomleírás még mezőkomáromi uradalomként nevezte, utalva egy 1757-es Kovács földmérő által készített térképre. Mindazonáltal az uradalomleírásból kitűnik, hogy – függetlenül az elnevezéstől – a legjelentősebb helység Enying, részben már rendezett főutcájára, az újjáépített és kibővített kastély vonalába építették az uradalom vezetőinek házeit, épül és bővül az angolkert, itt épült fel a „vétkesek háza”, itt van a „tisztség” azaz a tiszttartóság, és itt tartják a „tisztai napokat”.

A Batthyány Lajos nádor idejében, 1756–1757-ben készült uradalomleírás az uradalmat hat kerületre osztotta, Városhidvég mint szabados, Szabadhegy mint árendás hely szerepelt, megjegyezvén, hogy Szabadhegyen áll az urasági sörözőház. 1823-ban öt ispánság volt: Enyingen, Mezőkomáromban, Faluhidvégen, Felsőnyéken és Szálkán. 1801-től Fürgeden, 1803-tól Tisztavizen is alkalmaztak gazdát, ez mutatja, hogy ezek ekkor már nagyobb majorok voltak, de a kerületi ispán nem ott lakott. A tisztartó, a számtartó, a kasznár, a kertész és a porkoláb Enyingen lakott, a földmérő és a birkaispán Mezőkomáromban, a fővadász Rebecen. A három fiscalis közül egyik sem lakott ekkor az uradalomban.

1847-ben 6 kerületet (Enying, Újhodos, Szentmihályfa, Pél, Felsőnyék és Fürged) és két fiókgazdaságot: Szálkát és Németegrest tartották számon. Az 1830 óta bérelt dinnyési birtokot is kasznársággként, illetve fiókgazdasággként kezelték. A kezelő személyzet – a tisztartótól az erdőkerülőig bezárólag – 313 emberből állt: köztük 6 ispán és 1 gazda vezette a nagyobb ma-

jorokat, 10 kocsis, 2 öreg béres, 62 szekeres béres, 4 szekeres bivalyos, 64 kisbéres művelte a földeket, 5 számadó juhász, 60 juhászlegény, 5 gulyás és 4 bojtár gondozta az állatállományt.

1828-ban 555 ezer pft-ért vásárolta meg Batthyány Fülöp herceg az érdi uradalmat, majd 1836-ban hozzá egy a szomszédságában, Diósdon levő szőlőt, illetve 1831-ben egy zálogos malmot váltott ki Berki pusztán. Az érdi uradalom építkezéseire és gyarapítására a herceg 1828-1840 között a vételárral együtt összesen 654 850 pft-ot fordított, ezen felül az elhúzódbó beruházások 1843-ig összesen 114 566 pft-ot igényeltek. Az érdi uradalmat 1848-ban báró Sina Györgynek adták el.

Az érdi teljesen különálló uradalom volt, tisztartóval az élén, a kerületi beosztás, a földrajzi szomszédság és a hasonló viszonyok, illetve elvárások miatt azonban sok kapcsolat volt a két uradalom között. Rendszeresen Enyingről küldtek már kipróbált szakembereket az érdi gazdálkodás segítésére. Egymásnak kölcsönösen hiteleztek, bizonyos kerületi vezetők – számvevő, inspektor, építész – mindkét uradalmat felügyelték. A herceg célja az érdi juhászat felfejlesztése volt, ezt, mint szakmai feladatot Farkas Imre enyingi tisztartóra bízta 1841 után. Az ő munkájának eredménye – már báró Sina kezén – a hazánkban második törzskönyvezett tenyészet kialakítása.

Ugyancsak az érdi kapcsolatot erősítette a „szorgalom-szekér” járat, mely Enyingről Érdre, Budára, majd onnan Bécsbe juttatta a szállítmányokat, rendszeres kapcsolatot teremtve az uradalmak és a főkormány között. Az enyingi uradalom területét csak 1858-ban hálózta be rendszeres „cariol”, vagy szekérposta, majd a Déli Vasút megépítése után, 1861-ben kezdték ezt a vasútra támaszkodva átszervezni.

Az uradalmi major-lánccolat kiépítésével a nagyüzem szerkezete átfomálódott. 1861-ben a németegresi majorság megszervezésével alakult ki a korszakunk végéig létező szerkezet: nyolc ispánság, gazdasági kör néven (Enying, Újhodos, Felsőnyék, Szentmihályfa, Külfürged, Belfürged, Pél és Kustván). Ekkorra a szátkai fiókgazdaságot is szabályozták és rendezték. Ezt a legfejlettebb állapotot tükrözi az örökösök közötti megosztás előtt rajzolt térkép, Szeles József munkája 1871-ből. (A hátsó borító belső részén látható.)

Az 1871-ben ábrázolt birtok 1600 □-öles holdakban összesen 24 296 uradalmi hasznosítású holdat foglal magában. Ennek 53,7 %-a volt a szántó. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az anyauradalommal területileg nem függvény össze, a két fiókgazdaság, Németegres és Szálka ezen a térképen nem szerepel. Ezek adatait is 1600 □-öles holdakra átszámítva az uradalom egész területe kerekítve 26 683 hold. Az így kiszámított növekményen belül azonban döntő (82,9 %-os) az erdők aránya.

Az uradalomról készített térképeken jól látszik a Mezőföldre jellemző „U” alakú pusztakép, melyet Vas Gereben így ír le Fürgedpusztát emlegetve: *„A könnyű fogat beért a birtok közepébe, hol egy négyszögben képződik ki a lakház, a magtár és istállók, középen a gazdasági szekerek és ezek foglalták el a kijelölt tért, s a hosszú lakház szárnyán a tisztai lak volt, előtte pedig a kváncsi pusztaiak állták el a helyet, hogy a herceget láthassák.”*

Magam hajlok arra, hogy ez a sarkos elrendezés a múlt századi népszerűsítő szakirodalom által alaposan ismertetett mintauradalmak leírása révén és közvetítésével innen, a Mezőföldről terjedt el. A minta előképe a helyi szokások alapján a Lilien József személyes közreműködésével kialakított Ercsi major lehetett.

Farkas tisztartó 1861-ben gróf Szapáry Bélának írott levelében kéri, hogy látogassa meg az uradalmat, *„mely a szép Mezőföld középpontját foglalja el.”* A Mezőföld nagytájon belül az Enyingi-hát, a Káloz-Igari löszhátak, a Sió-völgyön át a Kelet-Külső Somogy, illetve a Szekszárdi-dombság kistájakat érinti uradalmunk területe. Vas Gereben igen szépen ír a táj egy részéről, ahol az utazó, mint valami hatalmas tányér hullámos pereméről leereszkedik a síkságra Fürgedre utazván: *„A Sió mentében mindinkább megegyenesül a dunántúli vidék és mérföldnyíró meglátszik az ember sőt néha a kuvasz is... A mint a Siónak mezőkomáromi kanyarodásán alul utolszor emelkedik a föld, mintegy kezdete van annak a nagy rónaságnak, melynek vége a baranyai hegyek alá búvik és az a nagy térség a fürgedi pusztán kezdődik oly kövéren, hogy néhanapján a búzakalászi majdnem úgy kell megtámasztani, mint a szilvafát.”*

Majdnem ilyen költői az 1823-as uradalomleírás is: Enying *„két völgy között messzire kilátó helyen”* fekszik, Tisztavíz pusztája nyugati fele még dombos, völgyes, keleti pedig egyenes, Hodos *„nagy, szép, egyenes fekvésű”* pusztája, Csergerenda diverticulum *„földje egyenes, de már*

nem a mazókomáromi fekete homokhoz hasonló termékeny”, Rebecpuszta már az erdővidékhez tartozik: „erdeje nagy kintse az uradalomnak”, Felsőnyék „egy roppant hosszú völgyben fekszik”, Szálka pedig „magányosan fekszik... Szekszárdon alul egy mély, sötét V betű formáú völgyben nagy erdőség között.” A leírás méltó lezárása az a megjegyzés, hogy a szálkai templom igen szép helyen, hegyormon épült, „jól van alkalmaztatva a harangszó miatt.”

A termékeny hullámzó löszhát, a folyóvizek-teregette síkság, a domság és a szekszárdi szőlőhegyre kapaszkodó erdőség tehát egyaránt megtalálható uradalmunk területén. A táj még egy másik szempontból is változatos: megtalálható rajta a síksági rész ösgepe és a domsági rész őserdeje, s mindkettő alapvető fontosságú uradalmunk gazdálkodása szempontjából. E gazdálkodás fő profilja a XIX. század folyamán a szántóföldi gabonatermesztés, a juhászat és az erdőgazdálkodás. Itt kell utalnunk Kogutovics Károly megállapítására, hogy a Mezőföld mezőségi talajjal borított nagyobb részén soha nem állt erdő, tehát semmi nem állta az ember útját, földet művelhetett, állatot legeltethetett.

Az uradalom három megye határán feküdt: a ma Fejér megyéhez tartozó Enying, Mezőkomárom, Lajoskomárom 1950-ig Veszprém megyéhez, Falu- és Városhidvég, Szabadhegy és Németegres Somogy megyéhez, Felsőnyék és Szálka Tolna megyéhez tartoztak. 1830-1856 között a dunyési bérlet miatt Fejér megyével is volt az uradalomnak hivatalos kapcsolata. A mádi szőlőbirtok számadásait és építkezéseit Enyingen ellenőrizték, az itt készített borokat Erd eladásá után Enying igekezett értékesíteni. A mádi szüretre a birtok 1863. évi eladásáig rendszeresen leutazott a tisztek közül valaki. Mád és így a Hegyalja problémái tehát lazán kapcsolódtak az uradalom ügyeihez.

Uradalmunk egész gazdálkodását fennállásának minden korszakában a munkaerőhiány határozta meg. Az egykor a török hódoltságához tartozó terület népességének pusztulását a hódoltság, a tizenöt éves háború és a törökellenes felszabadító háborúk egyaránt előidézték. A számokban is mérhető népességsökkenés mellett a XVIII-XIX. században a hatalmas, pusztasodás sorsára jutott területű uradalom felszerelése, a majorsági kezelés nagy beruházás-igénye kettős hatást fejtett ki. Egyrészt hátráltatta, a munkáskéz letelepítésével terhelte a gazdálkodást. Másrészt viszont – más megoldás nem lévén – korán rávezette a gazdálkodást irányító szakemberek figyelmét az intenzívebb művelési módok, elsősorban a juhneszítés, illetve a majorhálózat kiépítésének és felszerelésének (cselédok alkalmazása, építkezések, eszközök és igaerő beszerzése), valamint az átmeneti munkaformák (bérnapszámosok, ledolgozók, részesek és pénzesek) kialakításának fontosságára. 1848, az úrbériség megszűnése után ezen előre mutató jellegzetességek jó helyzeti energiát jelentettek: alapot adtak az „okszzerű gazdálkodás” és ami ezzel szorosan együtt járt, az új igényű, a nagyüzemi állattenyésztésre és a gabonatermesztésre épülő, ám a nemesített állatállomány szakember- és takarmányigényét is kielégítő majorhálózat kialakítására. Az 1848 utáni korszak a munkaerő ellátást is más módokon oldotta meg: pl. a gépesítéssel, az új szervezeti egységek kialakításával, illetve a század vég vándormunkás-számítás munkáerőtömegének előfutáraként alkalmazott felföldi tót kaszások”, a Mezőföld-szerte bógeroknak nevezett munkaerő rendszeres és tömeges alkalmazásával.

Mindezek alapján az enyingi uradalom gazdálkodása az 1860-as évekig sikeresnek mondható. Fő jövedelmi forrásaik, a gyapjú és a gabona eladása a piaci kereslet-kínálat függvényében váltakozó sikerrel ugyan, de feleslegtel termelt még az 1850-es évek nagyobb beruházásainak fedezésén túl is. Csak az 1860-as évek súlyos természeti csapásai (aszály, jégkár, járványok) mutattak rá uradalmunk 1848 utáni fő problémájára: a tőkehiányra. A bajok okozója véleményem szerint a hercegnek az a hibás döntése volt, hogy 1848 után a kárpótlási, majd földtehermentesítési tőkét, de még azok kamatait sem fektette az uradalom beruházásaiba, holott a gazdaság – a súlyos adóteher révén – ezen pénzeknek maga is forrása volt. Ugyanakkor az uradalom elveszítette az úrbériséggel járó szolgáltatásokat (a robotot, a robotos igaerőt és a terményjárdékot), amely veszteségért így éppen nem a gazdálkodó egységet, hanem csupán a tulajdonosát kárpótolták. Az uradalom adózott és beruházott tehát anélkül, hogy ennek tökéfedeztetét a herceg megteremtette volna.

Az uradalom jövőjével kapcsolatban két vélemény csapott össze: a hercegé és Farkas Imre tiszttartóé. A herceg álláspontja már 1848 óta az volt, hogy a nem megfelelően jövedelmező pusztákat bérbe kell adni, a veszteséges ágazatokat fel kell számolni. A veszteséget az építke-

zések teljes leállításával kell megfékezni. A szőlőművelést pl. az egész uradalomban „fényűzési ágnak” tartotta, úgy látta, hogy a gyümölcsfa-kezelés kiadása nincs arányban a gyümölcsfa-eladásból befolyó csekély bevétellel. Várakozón szemlélte Szálka szabályozását: „Elváltik, kedvezőbb alakot öltend-e a gazdaság a már bevezetett szabályozás után, melynek költségei 1300 ft.-ra rúgnak, s nem fog-e ezután is hasznosabbnak mutatkozni, ha a majorsági kezelés helyett bérbe adják.”

A hercegével tökéletesen ellentétes volt Farkas Imre álláspontja. Farkas 1841. évi tiszttartóvá való kinevezése óta a pusztahálózat minél teljesebb és minél gyorsabb kiépítését tartotta a jövedelemnövelés zálogának. 1847-ben ezt így fogalmazta meg: „ezen uradalomban egyedül a gazdaság jövedelmez tetemesebben, tehát igyekeznünk kell minnél előbb a pusztákat beruházni, hogy a földek rendes trágyázása által azokat minnél jövedelmezőbbekké tehesük.” Ennek érdekében a tiszttartó 1848 után többször kérte, hogy legalább az úrbéri kárpótlási tőkét fektessék beruházásokba, hiszen a kárpótlás a veszített úrbériségért jár, s ebben a roboterő és a robotos igaerő is benne volt. A beruházások pedig pontosan ennek pótlására váltak szükségessé (bérések, iga-vonó, eszközök beállítása, lakások, istállók és színek építése stb.). „Ha a puszták felszerelése kellő tökélyen czélszerűen bevezetvék, a pénz szállítmányaink is évrül évre fényesebbekké válnának” – írta a tiszttartó. Horhit az ő állhatatos javaslataira vették vissza a bérletből. A tiszttartó kimutatta ugyanis, hogy Horhi kellően felszerelve kétszer annyit jövedelmezne, mint amit a bérlő fizet, ha éppen nem kér bérelengedést.

Farkas tiszttartó a saját igaza bizonyítására sorra mutatta ki beruházásainak értékét. 1860-ban pl. felmérte, hogy az újhodosi pusztá tőkebeli értéke 36 781 ft-tal szaporodott. A herceget azonban már nem tudta meggyőzni: vonakodva előbb-utóbb engedett ugyan a tiszttartó szakmailag jól megokolt érveinek, de olyan szűken mérte a beruházási pénzeket és olyan apró lépésekkel haladhattak, hogy a megvalósult beruházások rendre nem feleltek meg a hozzájuk fűződő reménynek. Nem termeltek akkora jövedelmet, mint várták, holott a hercegnek az volt a benyomása, hogy hosszú időn át sokat költött beruházásokra. Ezt figyelhetjük meg a gőzmalommal, a Sió-szabályozással, az állatállomány nemesítésével, és a mezőgazdasági kiállításokkal kapcsolatosan is.

Súlyos tőkehiánnyal küszködve, válságos állapotban érte meg a közben jelentősen átalakított, modernizált, piaciorientált gazdaság a herceg halálát, s az örökösök közötti felosztását. A modern nagyüzem szerkezete azonban készen állt, szakember-ellátottsága jónak, eszközökkel való felszereltsége közepesnek mondható. Hiányok hagyományosan a munkaerő, illetve a befektethető tőke területén voltak.

Mіндеzen folyamat közben alakult ki az a kultúrtáj, amely e Mezőföldön belüli területnek máig jellemzője maradt. Az ekkor akkumulált energiák máig sajátos arculatot teremtenek ennek a vidéknek, amely tehát a XIX. század folyamán kezdte leküzdeni a piacoktól és a szállítási lehetőségektől való távolságát, a három megye határán és mindhárom központjától távol fekvő perifériális helyzetét, a piacközpontok és a munkaerő hiányát. Ennek köszönhető, hogy a Sárvíz-Sió közti változatos terület ma önálló arculattal bír, s ennek az önálló fejlődésnek helyzeti energiáit annak idején az uradalmi igazgatásban, s ennek folytán a közigazgatásban és piacviszonyokban elfoglalt helye jelentősen befolyásolta. Ebből a szempontból is utalni kell arra, hogy az egykori tulajdonos személye, véleménye, elképzelései alapvetően befolyásolták egyik uradalmat, s ezzel egy egész régió fejlődését, népének boldogulását.

Az iratanyagból a gazdálkodás mindennapjainak kutatása közben több kiváló ember kiemelkedő teljesítménye is napvilágra jut. Farkas tiszttartó szervezői erényeit, a gazdálkodás alapelveit kidolgozó jó, korszakában elismert szakember voltát, kísérletező kedvét, kiváló íráskészségét bizonyítják irataink. Itt kezdte orvosi és gyümölcs nemesítői munkáját Entz Ferenc, s ez a táj és ez az életforma volt témája és kerete Vas Gereben több írásának. Itt dolgozott Glocker Károly kertész és Wallenstein Ármin, majd Dicity Pál orvos. Szinte egész életében itt munkálkodott, éppen a kultúrtájja-alakítás mérnöki munkáján Szeles József. Hrabovszky György, lajoskomáromi evangélikus lelkész templomépítő és egyházszerző munkásságának befejezése, Bocsor István jogtudósi pályafutásának pedig a kezdete kapcsolódik az uradalomhoz. A gazdaság életéről és életeréről Farkas Imre írásai mellett rendszeresen tudósított a korabeli sajtóban Mezőföldi” aláírással Kálmán Károly.

A gazdálkodás mindennapjainak irányát, sőt láttuk, hogy részben a hosszabb távú terveket is Farkas Imre véleménye és munkája határozta meg. Az övé volt a herceg mellett a legfontosabb álláspont, s különösen a gazdálkodás okszerű irányait tekintve mondhatjuk ezt el. Azt is tükrözik ugyanis az iratok, hogy az uradalmi alkalmazottak magángazdaságaik ügyeiben is kikérték véleményét. Ő rendezte például Sényi Gábor direktor nagyunyomi birtokát, ő tervezte gazdasági épületeit is. Gazdálkodási szakkérdésekben a többi uradalom tisztjeit maga a herceg is Farkashoz irányította. Batthyány Fülöp Farkas tevékenységében először a juhnemesítésben való jártasságát értékelte, de dicsérte a peres ügyekben való fíradhatatlan kitaratásáért, a mezőgazdasági gépek ügyében való jártasságáért, jó kapcsolataiért, elismerte szakmai folyóiratokba írt cikkeit, rábízta – és utóbb jutalmazta is érte – 1848-ban az érdi uradalom, 1856-ban pedig a dinnyési gazdaság átadását. Korszakunk végének rossz termései, káreseményei miatt természetesen nem dicsérte a tiszttartót, de nem hibáztatta olyanért, amiről nem tehetett. Ez nem jelentette azt, hogy elnézte volna a legapróbb hibáit is, de hagyta dolgozni a legjobb tudása szerint. Nyílt, mindkét irányban tiszteletteljes hangnem uralkodott a herceg, a főkormány és a tiszttartó között.

Nem volt tipikus Farkas Imre pályafutása. Tiszti úrnokként találjuk először meg a nevét az uradalom iratai között, 1830-ban ő veszi át a dinnyési pusztát, ahol beállítja a bérleti gazdaságot. 1832-ben kapja vármagysági számadó ispáni kinevezését, már ekkor úrnokot is rendelnek mellé. Ekkor tűnik ki a gazdálkodást, nevezetesen a juhárszatót és a juhnemesítést elősegítő tudásával és jó kezdeményezéseivel. 1841-ben tiszttartói kinevezésében ez, tehát gazdasági munkája volt a mérvadó: „*hogy ezen uradalomban iparának tágabb mező nyílhasson, főképpen a juhász és pepinéria virágoltatására.*” – írta a herceg. Farkas 1871-ben, az uradalom felosztása után került nyugállományba.

Farkas Imre esetében és személyével kapcsolatban érződik azonban az, hogy a tiszttartó őrldődött a minél nagyobb jövedelmet akaró tulajdonos és az okszerű mezőgazdaság új felfogása között. Farkas Imrre hárult az uradalom mindennapi életének átfogó rendezése. Az 1860-as években sorra készítette – és szakembereivel elkészíttette – az élet legkülönfélébb szeleteit szabályozó rendtartásait. Ekkor készült a rendszabály-könyv, amely az esztendő legfőbb adminisztratív és gazdasági határidőit, a beszámolóok segédleteit, a következő évi tervek elkészítésének kulcsait tartalmazta. 1861-ben készült a cselédek életét, viselkedését és munkáját szabályozó ún. „Pusztai törvény”, és az egészségügyi felvilágosító irodalom egyik gyöngyszeme: az „Utasítások a nőkhöz”. 1870-ben a tanügyi rendelet látott napvilágot. Az élet minden apró mozzanatát saját hatáskörében szabályozta tehát: a cselédélet illemtörvényétől a pusztai iskola órarendjéig vagy a gyermekágyas asszonyok táplálkozásáig.

Az igény, amelyből ezek az utasítások születtek, azok hangneme és célja mind az uradalmiak – tiszték és cselédek – sajátos életérzését tükrözik; azt, hogy ez az uradalom „állam az államban”, megáll a saját lábán, s így saját maga hozza a „törvényeket”. Berne van ebben a szemléletben az is persze, hogy az uradalom eddig viszonylag sikeresen gazdálkodott, sok minden épült, vezetői sikeres szakemberek, jó társadalmi kapcsolatokkal, ismertséggel. Ezeket a rendszabályokat magam az uradalom eredményei megtestesülésének, sikeres periódusa lezárásának tartom.

Farkas tiszttartó gyakran teljesítette felettesei és kollégái megbízásait. Erre hivatalosan is sokszor volt szükség, hiszen korszakunk második felében, Pest ugrásszerű fejlődése korában egyre több dolgot már csak a fővárosban lehetett elintézni, megvenni. Ekkor – Érd eladása után – már egyébként is Enying volt legközelebb Pesthez, a majorátusi házhoz és a mádi szőlőhöz is. Többször vásárolt az enyingi tiszttartó vetőmagot, gépet, gyógyszert, eszközöket a többi uradalom számára. A mádi aszú és az egyéb borok értékesítésekor a herceg asztalára küldött butéliák mellett teljesítette a főkormány tagjainak személyes megrendeléseit is. Még Montenuovo hercegasszony (sz. Batthyány Julianna) gyermeke mellé is Farkas küldött dajkát Bécsbe, a fűregdi Nyírádi csász lányát. Jó gazdaként fogadta az uradalmat szakmai szempontból meglátogató szakembereket: pl. Galgóczi Károlyt is történelmi statisztikai munkájának adatgyűjtésekor, Cziráky gróf direktorát, Kovács Gyulát, aki Veszprém és Fejér megye földtani leírását készítette, illetve a Sió-berki Társaság tagjait többször is a Sió-szabályozás kapcsán.

Farkas jól ápolta az uradalom külső kapcsolatait, sokat munkálkodott ismertségén, ehhez fontos eszköznek tartotta a gazdasági egyesületi munkát és a gazdasági kiállításokat. Ebben legfőbb szövetségese és támogatója maga a herceg volt. A Batthyány-család már a XVIII. században is támogatta az első, a Vas megyei gazdasági társaság megalakulását. Saját szakmai

hírneve alapján a Veszprémi Gazdasági Egyesület a gazdasági szakosztály tagjának és állattenyésztési alelnökének választotta, 1864-ben pedig a marhavész leküzdésére alakított bizottság tagjává nevezték ki Farkas tiszttartót. Személyesen Farkas Imrét, mint mezőgazdasági szakembert kérte fel Fényes Elek, arra, hogy „A Falusi Gazda” című lapban személyes tapasztalatait leírja. Erkövy Adolf – akivel a tiszttartó a gépvásárlások miatt állt kapcsolatban – a Magyar Gazda számára kérte Farkas cikkeit: „*hogy egyszer – másszor az uradalom kebeléből gazdasági tudósítás illetőleg értekezéssel gyámolítani... méltóztassék – hol annyi javítás történik, oly rend uralkodik minden eljárásban, mint a Tékintetes úr igazgatása alatti Uradalomban, ott egy kis jó indulattal sok hasznos és tanulságos közlés nyerhet létet.*” Tanácsadó sorok írására kérte fel a tiszttartót a Pesti Napló szerkesztőségé is.

A herceg mindvégig támogatta Farkas Imrét a kiállításokon való részvételben. Nem csupán az idegenben, Pesten, illetve 1851-ben és 1862-ben Londonban rendezett kiállításon vettek részt és arattak sikereket, hanem a Veszprémi Gazdasági Egyesület-beli munka részeként szerveztek 1866. május 24-én Enyingen, a kabókai pusztában szántóversenyt. A bírálóbizottság tagja volt a tiszttartó mellett Szeles József uradalmi mérnök is.

Farkas tiszttartó személyével függött össze az a tény is, hogy a XIX. század folyamán az uradalom Veszprém felé irányuló kapcsolatai lazultak, s korszakunk végén már egy székesfehérvári kapcsolatrendszer létezett helyettük többek között pl. a bógerok és az emberpiac kérdésében. Fehérvár közbülső állomás lett a főváros felé vezető utakon. Egy-egy uradalmi szállításkor a tiszttartó az árut éjszakára fehérvári házához vitette.

A tiszttartó fehérvári kapcsolatairól többet az uradalmi adatok nem árultak el. Az uradalom felosztása után az örökösök hamarosan nyugállományba küldték, immár nem békés körülmények között, hanem mint olyat, akit felelősnek tartanak az uradalom válságáért. Ez ellen a beállítás ellen a tiszttartó öntudatosan, sértődötten és jogosan tiltakozott, s maga kérte nyugdíjazását. Már a Székesfehérvárra vonatkozó adatok között bukkantam arra, hogy az 1857. évi fehérvári császárlátogatás fogadtatási költségeire Farkas Imre tiszttartó kétezer forintot kölcsönzött a városnak.

Alsó- és Felsőöri Farkas Imre családjára vonatkozóan önálló fondot őriz a Magyar Országos Levéltár (MOL P. 1006.). Vas vármegye 1831-ben erősítette meg az 1781. évi megyegyűlési jegyzőkönyv alapján nemességüket. A fehérvári házat 1860-ban vásárolta meg Farkas tiszttartó a Szarka, ma Táncsics utcában, majd 1863-ban 11 ezer forintért építtette át. Ide vonult vissza Farkas Imre nyugdíjazása után, s itt élt 1883-ban bekövetkezett haláláig. A nagytudású gazdasági szakember magas tiszttartói jövedelmét jól kamatoztatta, s magángazdaságát is jól vezette. Négy lányára jelentős vagyont hagyott, melynek fontos részét alkotta a fehérvári ház és a síófoki villa, az értékpapírok és kötelezvények. Ekkor azonban már nem a gazdálkodás volt a döntő, hanem az egyetlen unoka, Farkas Aranka árván maradt fiának felnevelése. A nagypapa jól válogatott gazdag könyvtára, a családban uralkodó nyílt társasági légkör, a magyar szellemiség, a családban elsajátított francia és olasz nyelv, a dunántúli, fehérvári ízü magyar beszéd mind a fiút gazdagította. Ezt a fiút, a székesfehérvári Ciszterci Gimnázium későbbi növendékét, utóbb kultuszminisztert gróf Klebelsberg Kunónak hívták.

Demeter Zsófia

Irodalmi tájékoztató: *Bán Péter:* A nyugat-dunántúli Batthyány uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeli Szemle, 1977. 1–2., 24–71. old. – *Berta Annamária:* Klebelsberg Kunó fiatal éveit Fehérváron. A Ciszterci Szent István Gimnázium évkönyve. Közli: Gyóni András igazgató. Székesfehérvár, 2000. 134–138. old. – *Bright, Richard* Utazásai a Dunántúlon, 1815. Veszprém, 1970. – *Dani Lukács:* Lajoskomárom. Fejér Megyei Történeli Évkönyv. 20. Székesfehérvár, 1989. 134–172. old. – *Degré Alajos:* Enying. Fejér Megyei Történeli Évkönyv 16. Székesfehérvár, 1985. 7–68. old. – *Demeter Zsófia:* A Mezőföld úrbéres birtokviszonyai a XVIII. század végén. Alba Regia, 1990. XXIV. 67–72. old. – *Demeter Zsófia:* Enying mezőváros és a Batthyány-uradalom. Honismeret 1990/2–3. 47–53. old. – *Demeter Zsófia:* Átmeneti munkaformák az enyingi uradalom munkaszervezetében. Ethnographia CVII. 1996. 135–157. old. – *Demeter Zsófia:* Herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmának szántóművelése (1806–1870). Agrártörténeli Szemle, XXXVIII. 1996. 186–250. old. – *Demeter Zsófia:* Városhidvég libertinusai. Honismeret, XXV. évf. 5. 1997. 45–52. old. – *Demeter Zsófia:* A juhászat szerepe az enyingi uradalom gazdálkodásában (1806–1870). Agrártörténeli Szemle, XXXIX. 1998. 1–2., 63–102. old. – *Demeter Zsófia:* Lajoskomárom telepítése. Honismeret, XXVI. évf. 1. 1998. 26–36. old. – *Demeter Zsófia:* Lajoskomárom a „legelső rendes falu”. Emléklapok Lajoskomárom telepítésének kétszázadik évfordulójára. Lajoskomárom, 2002. – *Farkas Gábor:* Szabadhidvég története. Székesfehérvár, 1962. – *Farkas Imre:* A Gerrett-féle 13 szoros sorvetőgépek. Gazdasági Lapok 14. sz. 1864. – *Féja Géza:* Magyar haláltánc. Bp., 1984. – *Felhő (Ibolya (szerk.):* Az úrbéres bir-

tokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. Bp., 1970. – *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. – *Fényes Elek*: Magyarországnak, s hozzá kapcsolót Tartományoknak mostani állapota Statisticai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. – *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847. – *Für Lajos*: A majorsági zsellérkedés rendezése. Szerk.: Szabó István. Bp., 1960. 415–522. old. – *Galgóczy Károly*: Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve. I–IV. Pest, 1854. – *Galgóczy Károly*: Magyarország a szerb vajdaság s a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. – *Gémes Balázs*: A juhászok ládái és a juhászcéh kérdése Mezőföldön a XVIII–XIX. században. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI–VII. 1975–1976. 173–196. old. – *Glocker Károly*: Jegyzék többféle alma, körte csontárók és bogó gyümölcsöknek, valamint rózsáknak, melyek – által Enyingen tenyésztetnek. Székesfehérvár, 1966. – *Godenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealogiája. I. Natura, Bp., évszám nélkül – *Gunst Péter*: A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai. Agrártörténeti Szemle, 1975. 1–2., 42–53. old. – *Heller András*: Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben. Bp., 1937. – *Hensch Árpád*: Mezőgazdasági üzemtan. Magyar-Ovár. 1906. – *Hrabovszky György*: Jelenségek. Tudományos Gyűjtemény. IX. füzet. 1821. 121–123. old. – *Hudi József*: Veszprém megyei paraszttölgalmak 1848/49-ben. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém, 1984. 337–526. old. – *Ila Bálint–Kovácsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. – *Iványi Emma*: A hidvégi „tumultus” (1696) in: Somogy megye múltjából. 3. Kaposvár, 1972. – *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1711–1848. Bp., 1980. – *Kállay István*: Fehérvár regimentuma 1688–1849. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 18. Székesfehérvár, 1988. – *Károly János*: Fejér vármegye története I–IV. Székesfehérvár, 1896. – *Katona Imre*: A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. Ethnographia LXIX., 1958. 29–52. old. – *Kecskés Sándor*: Fejér vármegye népies szarvasmarhatenyésztése Székesfehérvár, 1938. – *Kecskés Sándor*: Fejér vármegyei és székesfehérvári állattenyésztők Egyesületének története 1911–1948. Agrártörténeti Szemle 1–2., 1983. 146–185. old. – *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I. Bp., 1911. – *Király István*: A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében (1848–1944.) Kaposvár, 1963. – *Knézy Judit*: Falusi nők a mezőgazdaságban, falusi nők munkája (XVIII–XIX. század). A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992–1994. 25–38. old. – *Knézy Judit*: Adatok a jobbágyparaszti gondolkodás, szemlélet történetéből. Ethnographia, CIV. 1993. 57–77. old. – *Kogutovics Károly*: Dunántúli és Kisalföld írásban és képbén I. Szeged, 1930. – *Koruzmics László–Benkő Dániel–Mórocz István*: Mezei gazdaság könyve. Pest, 1855. – *Kőrösy Lajos*: Veszprém Megyei Gazdasági Egyesület alakulása. Veszprém, 1863. – *Lukács László*: Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon. Alba Regia CXX. 1983. 185–194. old. – *Lukács László*: Építési előírás a dorikályháról az enyingi Batthyány-uradalomban 1869-ből. Ethnographia CIV. 1993. 523–536. old. – M.: A juh-tenyésztésről. Tudományos Gyűjtemény XII. 1817. 34–39. old. – Magyar nemzetiségi zsebkönyv. Bp., 1988. – *Maksay Ferenc*: A dunántúli településrendszer a XVII–XVIII. század fordulójáig. VEAB Értesítő II. 1976. 43–59. old. – *Marosi Sándor–Somogyi Sándor*: Magyarország kistájainak katasztere. I–II. Bp., 1990. – *Mészáros István*: A szántóversenyek. Jármeűvek, Mezőgazdasági Gépek. 32. évf. 6. szám 1985. – „Mezőföldi” (Kálmán Károly): Gazdasági Tudósítások Enyingről. Magyar Gazda 2. félv. 1846. 1125–1126. old. – „Mezőföldi” (Kálmán Károly): Az Enyingi Uradalom. Gazdasági Lapok 1861. I. rész. 1063–1068 old., II. rész: 1130–1137. old. – *Nagy Iván*: Magyarország családjai. I. Pest., 1857. – *Nagy Lajos*: Adalékok a Fejér megyei jobbágytörténetéhez. Alba Regia I. 1960. 77–98. old. – *Nagy Lajos*: Tolna megye. In: Űrbéres birtok viszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Szerk.: Felhő Ibolya. Bp., 1970. – *Nagy Márton*: A Birka-tartásról. Tudományos Gyűjtemény IV. köt. 1818. 71–78. old. – *Nemes László*: Versenyzántás Enyingen. Gazdálkodás, XXVI. évf. I. sz. 1982. – *Orosz István*: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedében. In: Magyarország története 1848–1890. II. Bp., 1979. 1039–1118. old. – *Orosz István*: Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban. In: Előadások a Történettudományi Intézetben 10. Bp., 1988. – *Pach Zsigmond Pál–Berend Iván–Sándor Pál*: Magyar Gazdaságtörténet I–II. Bp., 1961. – *Pesty Frigyes*: Helységnevtár. Fejér megye. Bev. Pánczyk Józsefné. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. 1977. 161–307. old. – *S. Sándor Pál* szerk.: Parasztágunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1967. Bp., 1951. – *Sósúti Tárnok Alajos*: A Batthyány hercegi s grófi nemzetség leszármazása a 972-dik évtől 1874-dik évig. Nagy-Kanizsa, 1875. – *Szakáts László*: A lajoskomáromi evangélikus egyházközség története. Kézirat. IKM. A. 1965. – *Szántó Imre*: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdete. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk.: Spira György. Bp., 1952. 221–298. old. – *Szeghalmy Gyula*: Dunántúli vármegyék. Veszprém megye. Magyar városok és vármegyék monográfiája 23. Bp., 1937. – *Szily Jenő*: A Kisbattyányi és Greszgalmy Battyányi család. Klny. Turul I-II. füzet. Bp., 1912. – *Szimányi József*: Magyar írók élete és munkái IV. Bp., 1896. – *T. Mérey Klára*: Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár, 1962. – *T. Mérey Klára*: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp., 1965. – *Vadász Géza*: Fejér megye népesedési problémái 1692–1726. között. VEAB Értesítő. 1976. 96. 114. old. – *Vas Gereben*: Nagy idők, nagy emberek. Bp., 1906. – *Vörös Károly*: Az 1826. évi kapuvári paraszttölgalom. Soproni Szemle 3 4. 1955. 80–104. old. – *Záborszky Jenő*: Lajoskomárom község története. Kézirat. IKM. A. 1966. – *Záborszky Jenő*: Lajoskomárom telepítéséről. Fejér Megyei Szemle. 5. 1968. 160–162. old. – *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok, 1960. 286–302. old. – *Zimányi Vera*: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedelmé történetéhez. Agrártörténeti Szemle 1. 1961. 60–84. old. – *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári leltárak 16. Bp., 1962.